

פרק א

מזבח העולה במקדש - מאבנים או מאדמה?

משמע שחובה לבנות מזבח מאדמה דווקא, ואילו בניית מזבח מאבנים היא רשות בלבד.

בפרק זה נעסוק בשאלת החומר המשמש לבניין המזבח - אדמה או אבנים, ונברר גדרי דין זה על פרטיו והשלכותיו.

א. קשיים בדבריו המכילתא דרבי ישמעאל

במכילתא דרבי ישמעאל (יתרו פרשה י"א) ישנה התייחסות לחומרים מהם צריך להיבנות המזבח:¹

"ואם מזבח אבנים תעשה לי - רבי ישמעאל אומר כל אם ואם שבתורה רשות, חוץ משלשה: ואם תקריב מנחת בכורים (ויקרא ב, יד) - חובה... כיוצא בו, 'אם כסף תלוה את עמי' (שמות כב, כד) - חובה... כיוצא בו, 'ואם מזבח אבנים תעשה לי' - חובה. אתה אומר חובה או אינו אלא רשות? תלמוד לומר: 'אבנים שלמות תבנה' (דברים כז, ו) - חובה ולא רשות.

נאמר בתורה (שמות כ, כ): "מִזְבַּח אֲדָמָה תַעֲשֶׂה לִי וְזָבַחְתָּ עָלָיו אֶת עֹלֹתֶיךָ וְאֶת שְׁלֵמֶיךָ אֶת צֹאנֶיךָ וְאֶת בְּקָרְךָ...", ומכאן, לכאורה, שהמזבח צריך להיעשות מאדמה, וכפי שאכן היה במדבר, שמזבח הנחושת היה עשוי עצי שיטים מצופים נחושת, כשהוא 'נבוב לוחות' - חלול, ובתוך חללו היה מילוי של אדמה.¹

אך בפסוק הבא נאמר: "וְאִם מִזְבַּח אֲבָנִים תַעֲשֶׂה לִי לֹא תִבְנֶה אֹתָהּן גִּזִית...". ומשמע, לכאורה, שאם רוצים ניתן לעשות את המזבח מאבנים.

למעשה, מזבחות העולה שבנו ישראל לאחר כניסתם לארץ - בשילה, בנוב, בגבעון ובבית עולמים (בית ראשון ושני) - היו עשויים מאבן.² גם חז"ל בבואם לתאר כיצד בונים מזבח מתארים עשיית מזבח העשוי מאבנים דווקא (זבחים נד, א, ועוד). תיאור של בניית מזבח מאדמה אינו מופיע כלל בדברי חז"ל.

דברים אלו מעוררים תמיהה, שכן כאמור לעיל מפשט הכתובים

משכן שילה: בשילה בנו ישראל מזבח מאבנים, כנראה בציור.

אמנם, לדעת רבי נתן (זבחים סא, ב) המזבח היה עשוי עצי שיטים ומצופה נחושת, כמזבח במדבר, ותוכו - מלא באבנים.

¹ 'תורה שלמה' (יתרו כ, כ אות תקמ"ו). הרב כשר (שם) מסביר, שיש מספר נוסחאות למכילתא זו, ולאחר עיון וחקר הנושא הוא סובר, שגרסה זו היא הנכונה והמדויקת ביותר.

² שמות כז, א-ב; רש"י לשמות כ, כ ד"ה מזבח אדמה, ועוד.

³ דה"ב ד, א; מידות ג, ד; זבחים סא, ב.

⁴ גרסת המכילתא המובאת כאן היא גרסת הילקוט שמעוני וכפי שמובא בספר

'מזבח אדמה תעשה לי' - רשות ולא חובה, ומה תלמוד לומר 'ואם מזבח אבנים'? אלא רצה לעשות של אבנים - יעשה, של לבנים - יעשה. והרי דברים קל וחומר לשאר כל הכלים, ומה אם מזבח החמור, אם רצה לשנות ישנה, קל וחומר לשאר כל הכלים."

מדרש זה תמוה, שכן בתחילתו מפרש רבי ישמעאל את המילים 'ואם מזבח אבנים' כחובה לבנות מזבח מאבנים ולא כרשות. שהרי בתורה ישנו ציווי מפורש - 'אבנים שלימות תבנה'.

מאידך, בסוף המדרש נאמר, שכיוון שבתורה נאמר: 'מזבח אדמה תעשה לי', ממילא יש אפשרות לבנות את המזבח מלבנים, והמילים 'ואם מזבח אבנים' מתפרשות כרשות ולא כחובה, בגלל המילה 'ואם'.

נמצא, אפוא, שלא ברור מדברי המדרש האם בניית מזבח מאבנים היא רשות או חובה?!

שאלה נוספת העולה לאור סוף המכילתא היא: המכילתא אומרת שמותר לבנות מזבח מלבנים, והרי הפסוק 'מזבח אדמה תעשה לי' עוסק במזבח מאדמה! והיכן מצינו שגם לבנים כשרות? ואכן, בעל 'איפת צדק'⁴ ו'הר המוריה'⁵ סוברים שיש לגרוס 'אדמה' במקום 'לבנים'. תירוץ אפשרי אחר הוא, שאמנם בתורה נאמר אדמה, אלא שהמכילתא באה ללמדנו, שלא רק אדמה במצבה הטבעי ראויה לשמש חומר גלם לבניין המזבח אלא גם לבנים אשר נעשים מאדמה דינם כמו האדמה עצמה, ואף הם ראויים לבניין.

בהמשך המכילתא (שם) נאמר:

"מזבח אדמה תעשה לי - ... ר' ישמעאל אומר מזבח מחובר באדמה תעשה לי, שלא תבנהו על גבי כיפס ולא על גבי עמודים. רבי נתן אומר מזבח חלול באדמה תעשה לי, שנא' (שמות כז, ח) 'נכוב לוחות תעשה אותי'. איסי בן עקיבא אומר מזבח נחשת מלא אדמה תעשה לי, שני' (מלכים א' ח, סד) 'כי מזבח הנחשת אשר לפני ה' קטן מהכיל את העולה. וכי קטון היה, והלא כבר נאמר (מלכים א' ג ד) 'אלף עולות יעלה שלמה על המזבח ההוא', ומה ת"ל קטן, אלא ביום שנבנה זה נגנו זה".

והנה, דרשתו של ר' ישמעאל לפסוק 'מזבח אדמה תעשה לי' - שיש לחבר את המזבח לאדמה, עולה בקנה אחד ומשלימה את דבריו בתחילת המדרש הקודם, שיש חובה לבנות מזבח מאבנים ואין לבנותו מאדמה. אך כיצד עולים דברים אלו עם דבריו בסוף המכילתא, אזי הפסוק 'מזבח אדמה תעשה לי' מתפרש כפשוטו, שיש אפשרות לבנות את המזבח מאדמה, ולא שעלינו לחברו לאדמה?!

דברי המכילתא בכלל, ודברי ר' ישמעאל בפרט יתבארו בהמשך.

ב. מזבח אבנים - חובה ולא רשות

הרמב"ם (בית הבחירה א, ג) פוסק: "המזבח אין עושין אותו אלא בנין אבנים. וזה שנאמר בתורה 'מזבח אדמה תעשה לי' שיהיה מחובר באדמה שלא יבנוהו לא על גבי כיפין ולא על גבי מחילות, וזה שנאמר 'ואם מזבח אבנים' מפי השמועה למדו שאינו רשות אלא חובה", ומפורש בדבריו, שאת המזבח יש לבנות אך ורק מאבנים ולא מאדמה או לבנים.

כך כתב הרמב"ם גם בספר המצוות (מצווה כ') וכן כתב הסמ"ג (לאוין סי' רצ').

ה'כסף-משנה' (בית הבחירה א, ג) כותב, שהרמב"ם פסק כדעת ר' ישמעאל המובאת במכילתא דלעיל, לפיו הפסוק 'ואם מזבח אבנים תעשה לי' מתפרש כחובה ולא כרשות. כמו כן יש חובה לחבר את המזבח לאדמה, זאת למד ר' ישמעאל מהפסוק 'מזבח אדמה תעשה לי', ועל כן אין לבנותו ע"ג כיפין ומחילות. מוסיף הכס"מ, שאמנם לדעת ר' נתן ואיסי בן עקיבא אין חובה לחבר את המזבח לאדמה, אך הרמב"ם פסק כר' ישמעאל שיש חובה שכזו, מאחר וגם הגמרא בזבחים (נח, א) מביאה זאת כדבר פשוט וללא כל מחלוקת.

אלא, שכאמור לעיל, המכילתא אמנם פותחת בדברי ר' ישמעאל, שחובה לבנות את המזבח אך ורק מאבנים, אלא, שבסיומה נאמר שגם לבנים\אדמה⁶ כשרות לבניין המזבח, ואולי ר' ישמעאל שינה דעתו, וחזר בו ממה שאמר בתחילה?

האחרונים⁷ מסבירים את המכילתא וכותבים שיש בה מחלוקת תנאים: ר' ישמעאל סובר שחובה לבנות מזבח מאבנים ואילו תנא אחר⁸, שדבריו מובאים בסוף המכילתא חולק עליו וסובר שמותר

7. 'ליקוטי הלכות' לזבחים סא, ב, זבוח תודה ד"ה מזה שמעיני; הר המוריה שם, ועוד.

8. לדעת רש"י (זבחים סא, ב, ד"ה הוא דאמר), ר' אליעזר בן יעקב סובר שבניית מזבח מאבנים אינה חובה אלא רשות.

4. מובא ב'תורה שלמה' שם.

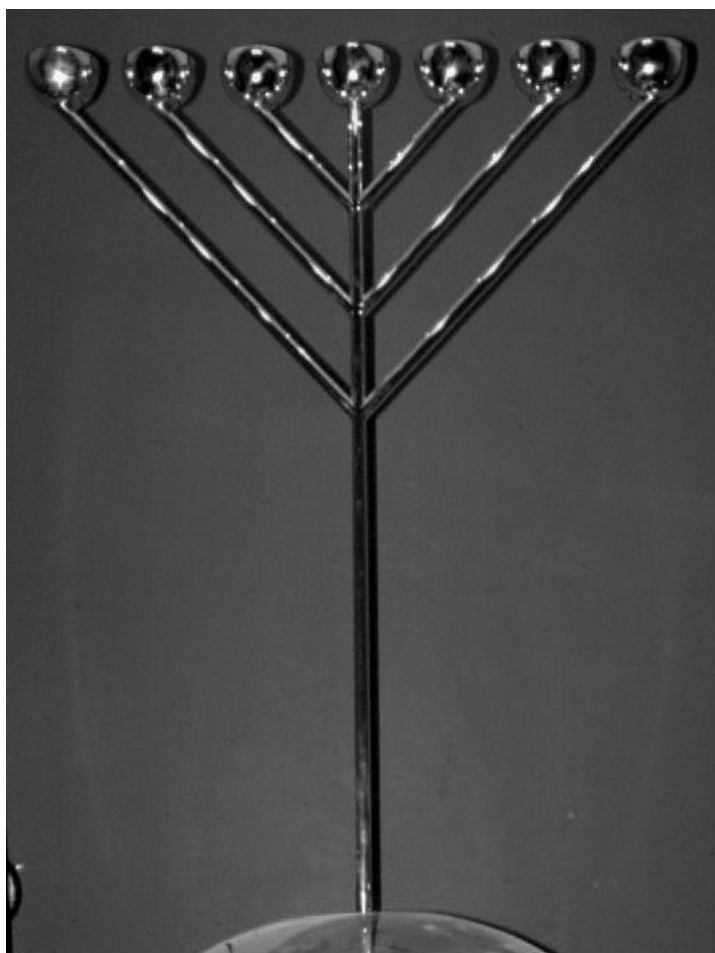
5. הלכות בית הבחירה פ"א סקי"ח.

6. לפי גרסת האיפת צדק והר המוריה כאמור לעיל.

ודאי הוא שדין זה נוהג גם ביחס למזבח עצמו, ואילולא היה כך לא היה ניתן ללמוד זאת ממנו. ואכן, כך משתמע מדברי ערוך השולחן (שם), שלבנה נקראת אבן לכל דבר - לבניין ההיכל והמזבח, ככתוב (בראשית יא, ג): "ותהי להם הלבנה לאבן!"¹⁰

נמצא, לענ"ד, שמה שהרמב"ם כתב שיש לבנות את המזבח מאבנים - אין זאת אלא לכתחילה, אך בדיעבד, בהיעדר אבנים שלימות, מותר יהיה להשתמש לבניית המזבח גם בלבנים או אדמה כדין ההיכל.

ראוי להתייחס לעובדה, שאמנם, סגנון דבריו של הרמב"ם (בית הבחירה א, יג) נשמע, כביכול, כלשון הבאה לשלול את עשיית המזבח מכל חומר אחר, אף בדיעבד: "המזבח אין עושין אותו אלא בנין אבנים... ", כלומר, לעולם יש להשתמש לבניין המזבח אך

מנורת כסף: בתמונה נראית מנורה עשויה כסף. מנורה זו כשרה בדיעבד לעבודה במקדש, שכן החובה לעשות מנורה מזהב היא לכתחילה, אך בדיעבד כלי שרת יכולים להיעשות מכל מתכת.

לבנות את המזבח גם מלבנים\אדמה. הרמב"ם פסק כר' ישמעאל שחובה לבנות את המזבח מאבנים.

אלא, שמדברי רבים מהאחרונים⁹ משתמע, וכפי שיתבאר בהמשך, שאכן הרמב"ם פסק כר' ישמעאל וחובה לבנות את המזבח מאבנים. אלא, שהרמב"ם אף סובר שדין זה נוהג לכתחילה - כשיש אבנים בנמצא. אך בהיעדר אבנים, מותר לבנות את המזבח גם מלבנים או אדמה מכיוון שהדעה שבסוף מכילתא אינה דחויה לחלוטין, ואפשר להקל כמותה בשעת הדחק, וכדלהלן.

ג. בהעדר אבנים - יש לבנות מזבח מלבנים או אדמה באשר לבניין ההיכל והעזרה כותב הרמב"ם (בית הבחירה א, ח): "כשבניין ההיכל והעזרה בונין באבנים גדולות, ואם לא מצאו אבנים בונין בלבנים...".

נמצא אפוא, שבהעדר אבנים לבניין ההיכל והעזרה, מותר להשתמש גם בלבנים לבנייה.

החובה לבנות את ההיכל והעזרה מאבנים נלמדת מהפסוק (מלכים א' ה, לא): "וַיִּצְו הַמֶּלֶךְ [שלמה] וַיִּסְעוּ אַבְנִים גְּדוֹלוֹת אַבְנִים יְקָרוֹת לְיִסֵּד הַבַּיִת אַבְנֵי גֹזִית".

ונשאלת השאלה: מניין להתיר לבנות את ההיכל בשעת הדחק מלבנים?

הכסף-משנה (שם) כותב, שהמקור להיתר זה אלו דברי המכילתא שהובאו לעיל, שמותר לבנות את המזבח מלבנים, ואם לבנים כשרות למזבח שקדושתו חמורה, קל וחומר שהן כשרות גם לבניין הבית עצמו!

נמצא, אפוא, לפי דברי הכסף משנה⁹, שהדעה המובאת בסוף דברי המכילתא, שמותר לבנות את המזבח מלבנים, אינה דחויה לגמרי לדעת הרמב"ם, והרמב"ם מסתמך עליה ומתיר לבנות את ההיכל בשעת הדחק מלבנים.

גם הרש"ש ('ספר הליקוטים' בית הבחירה א, ח) מביא את דברי הכסף המשלמים שהמכילתא היא מקור דינו של הרמב"ם, ועל פיה הוא מתיר לבנות בשעת הדחק היכל מלבנים, וכן כתב ערוך השולחן (קדשים ח"א ג, ד).

לאור דברים אלו חייבים אנו לומר, שכך הוא גם באשר לבניין המזבח, שכן, אם המזבח מהווה מקור לדין דיעבד בבניין ההיכל,

⁹ כס"מ, הר המוריה שם, ועוד.
¹⁰ המג"א הבין מפסוק זה שלבנה אינה אבן והסכים עמו הרש"ש המובא לעיל, אך אין בכך כדי להקשות על המסקנה העולה מדברי המכילתא, שכן לעניין

הפסוק על מזבח האדמה עוסק במקרה של שעת הדחק. ואכן, כך מצינו מפורש במדרש (ויקרא רבה פרשה ב ד"ה ל'):

"כל מקום שכתוב 'לי' אינו זו לא בעולם הזה ולא לעולם הבא. בכהנים כתיב וכהנו לי (שמות מ, טו). בלויים כתיב והיו לי הלויים (במדבר ח, יד). בישראל כתיב כי לי בני ישראל (ויקרא כה, נה)... במקדש כתיב ועשו לי מקדש (שמות כה, ח). במזבח כתיב מזבח אדמה תעשה לי (שמות כ, כא)..."

ומכאן, שרק שיטה זו, המתירה את בניין המזבח גם מאדמה, מתאימה לדברי המדרש הנ"ל.

ד. המזבח עשוי מאבנים ואדמה

כאמור לעיל, בהעדר אבנים יש לבנות מזבח מלבנים או אדמה, גם אם אלו מהווים את המרכיב היחיד שהמזבח נעשה ממנו. דין זה שייך רק למצב של שעת הדחק. אולם כאשר המזבח עשוי מאבנים, אין כל מניעה לצרף אליהם גם אדמה, אף לכתחילה. כך מצינו בדברי חז"ל המתארים את דרך בניית המזבח (זבחים נד, א):

"תא שמע, דתני לוי: כיצד בונין את המזבח? מביאין מלבן שהוא שלשים ושתים על שלשים ושתים וגובהו אמה, ומביא חלוקי אבנים מפולמות בין גדולות בין קטנות, ומביא סיד וקוניא זפת וממחה ושופך, וזה הוא מקום יסוד... וחוזר ומביא מלבן שהוא אמה על אמה, ומביא חלוקי אבנים מפולמות בין גדולות בין קטנות, ומביא זפת וקוניא וממחה ושופך, וזהו קרן, וכן לכל קרן וקרן".

אמנם הגמרא אינה מזכירה אדמה כאחד מחומרי המילוי, אך מאחר ורשימת החומרים המובאת בגמרא אינה אלא דוגמא לחומרים שניתן למלאות איתם את המזבח, וכפי שניתן להשתמש בסיד, קוניא זפת, ואין המושג 'מזבח אבנים' ממעט חומרים אלו, כך גם ניתן להשתמש בחומרי מילוי אחרים, ובהם גם אדמה, כפי שבימינו נהוג להשתמש במלט המורכב מאדמה.

נמצאנו למדים שכשהמזבח נעשה מאבנים מותר לכתחילה ליתן בו אדמה.

בשנת תשמ"ב התגלו¹¹ בהר עיבל שרידי של המזבח שבנו בני ישראל לאחר כניסתם לארץ בהנהגתו של יהושע בן נון.¹² מזבח זה עשוי אמנם מאבנים, כפי שנצטוו משה רבנו (דברים כז, ה):

ורק באבנים. אלא, וכפי שיתבאר להלן, אין בסגנון לשון זה של הרמב"ם לשלול אפשרויות נוספות בשעת הדחק, ומספר דוגמאות לדבר:

א. בהלכות כלי המקדש (ה, טז) כתב הרמב"ם: "אין הכהן עובד תחלה וכן כהן גדול אינו עובד תחלה עד שיביא עשירית האיפה משלו ועובד בידו, שנאמר... ואם עבד קודם שיביא עשירית האיפה וכן כהן גדול שעבד בכהונה גדולה קודם שיביא עשירית האיפה - עבודתו כשירה".

סגנון לשונו של הרמב"ם נשמע כחד משמעי, וככזה שלא ניתן מקום לאפשרויות אחרות - 'אין הכהן עובד תחילה.. עד שיביא עשירית האיפה...'. אך למעשה, ועל אף סגנון זה, גם אם הכהן עבד קודם שהביא את מנחתו, אין בכך כדי לפסול את עבודתו.

ב. בהלכות בית הבחירה (א, יח), כתב הרמב"ם: "המנורה וכליה והשולחן וכליו ומזבח הקטורת וכל כלי שרת אין עושין אותן אלא מן המתכת בלבד, ואם עשאו של עץ או עצם או אבן או של זכוכית - פסולין".

הלשון 'אין עושין אותן אלא מן המתכת בלבד' נשמעת לכאורה כחד משמעית, וככזו הפוסלת אף בדיעבד כל כלי שרת שלא נעשה ממתכת. אלא שאם נכונים הדברים, אזי לא מובן מדוע היה צריך הרמב"ם להמשיך ולכתוב שכלים מעץ, עצם וכו' - פסולין, הרי היינו צריכים להבין זאת לבד?! ממילא מובן שכל כלי שאינו ממתכת - פסול, אלא מכאן ראינו, שסגנון לשון זה ברמב"ם אין כוונתו שבדיעבד כלים שאינם ממתכת פסולים, ולפיכך הרמב"ם היה צריך לכתוב זאת במפורש, שגם בדיעבד כלים שאינם עשויים ממתכת - פסולים.

נמצא אפוא, שגם בענייננו, סגנון לשונו של הרמב"ם: "המזבח אין עושין אותו אלא בנין אבנים...", אינו מורה בדווקא, שמזבח שאינו עשוי מאבנים פסול גם בדיעבד. ואם כן, כפי שאת ההיכל והעזרות מותר לבנות בדיעבד מלבנים, כך הוא גם באשר למזבח העולה, שכשלא מוצאים אבנים לבניינו, אסור שבנייתו תתעכב עקב כך, ויש חובה לבנותו מלבנים או אדמה.

עוד ראוי לציין, שלפי דברי הכס"מ יוצא, שהפסוק 'מזבח אדמה תעשה לי' הינו ציווי לדורות, ממש כמו הפסוקים המדברים על בניין מזבח מאבנים. ההבדל היחיד ביניהם הוא, שהפסוקים העוסקים בבניין מזבח מאבנים עוסקים בדין לכתחילה, ואילו

¹¹ המזבח שבנו בני ישראל לאחר כניסתם לארץ, כמתואר בספר יהושע ה, ל-לה. למעשה, רוב החוקרים והרבנים סוברים, על פי הממצאים הרבים שנמצאו

¹¹ על ידי הארכיאולוג אדם זרטל.

¹² הממצא בהר עיבל עורר מטבע הדברים דיון נרחב בשאלה: האם זהו אכן

לבנותו על גבי כיפין ומחילות. ואכן כך פוסק הרמב"ם, שיש לבנות את המזבח מאבנים, ולחברו לאדמה.

הכס"מ מדייק מדברי הרמב"ם שהתיר בשעת הדחק לבנות את ההיכל והעזרה מלבנים, שהרמב"ם פוסק כדעה במכילתא המתירה לבנות את המזבח מלבנים. את הפסוק 'מזבח אדמה תעשה לי' יש לפרש כאפשרות נוספת לבניין המזבח, ממילא אפשר לבנותו גם מאדמה.

ועל כן, לכתחילה יש לבנות את המזבח מאבנים, אך בהיעדר אבנים חובה לבנותו מלבנים או אדמה. זאת ועוד, עשיית מסגרת חיצונית למזבח מאבן ומילוי חללו הפנימי באדמה, אפשר שיותרו אף לכתחילה, זאת לאור ההלכה הקובעת שניתן למלאות את המזבח בחומרי מילוי ומלט שאינם אבנים, ולאור הממצא הארכיאולוגי של המזבח שבנה יהושע בן נון בהר עיבל.

"וּבְנִיתָ שָׁם מִזְבֵּחַ לַיהוָה אֶלְהֵיךָ, מִזְבֵּחַ אֲבָנִים לֹא תִבְנֶה עָלֵיהֶם פְּרָזֶל", אלא שאבנים אלה נמצאות רק במסגרתו החיצונית של המזבח, ואילו תוכו של המזבח חלול ומלא באדמה. נמצא אפוא, שגם אם יש במזבח אדמה, הן כטיט, ואפילו כמילוי פנימי למזבח, אין בזאת כדי לגרוע מהגדרתו של המזבח כמזבח אבנים.

יש להעיר, שמהממצא בהר עיבל עולה, שגם כאשר כמות האדמה שבמזבח עולה על כמות האבנים שבמזבח - המזבח כשר.

ה. סיכום

נאמר בתורה (שמות כ, כ-כא): "מזבח אדמה תעשה לי... ואם מזבח אבנים תעשה לי, לא תבנה אתהן גזית". רבי ישמעאל¹³ מפרש ש'ואם מזבח אבנים' אינו רשות אלא חובה, ואילו הציווי 'מזבח אדמה תעשה לי' בא לחייב לחבר את המזבח לאדמה, ולאסור

המזבח בהר עיבל: בתמונה נראה המזבח שהתגלה בהר עיבל.

לדעת רבנים וחוקרים, מזבח זה הוא המזבח שבנה יהושע בן נון בשעה שנכנסו ישראל לארץ. המזבח עשוי אבנים רק במסגרתו החיצונית, ותוכו מלא אדמה. (באדיבות מרכז סיור "חלקת השדה")

עיבל, המובא בספר הזיכרון 'חיים ביהודה'.
13. מכילתא ישמעאל, יתרו יא.

בשטח ותואמים את האמור בתורה ובדברי חז"ל, שאכן זהו המזבח שבנה יהושע. לעיון נרחב בנושא, ראה מאמרו של הרב זלמן קורן, 'המזבח בהר